

художньої літератури, розуміння нюансів епохи, сюжету та персонажів. Наприклад, після прочитання повісті І. Франка «Захар Беркут» учні можуть переглянути сучасну однойменну екранізацію 2019 року (*режисери Дж. Вінн, А. Сеїтаблаєв, США-Україна*) і після цього влаштувати обговорення в класі, порівнюючи книгу та кінострічку, досліджуючи, які візуальні та слухові елементи фільму були використані, щоб оживити текст.

Такі прийоми стимулюють активне навчання та заохочують учнів заглиблюватись у літературний текст.

Слова Тараса Шевченка «Учіться, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь...» не втратили своєї актуальності й нині. Тому навчальний предмет «Література (українська та зарубіжна)» є необхідним і обов'язковим у системі загальної середньої освіти України.

Список використаних джерел

1. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів № 898 від 30 вересня 2020 р. // Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitanniyaderzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898?fbclid=IwAR32j9maQlQomNCohSCZuMCF1vkxqivngaf5WkUHJFhwUA25XHVKKGxdg>
2. Інтегративний підхід : актуальність, сутність, особливості впровадження в умовах початкової школи : навчально-методичний посібник. Уклад. : Н. Б. Ларіонова, Н. М. Стрельцова. Харків : «Друкарня Мадрид», 2018. 76 с.
3. Освіта і наука України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник МОН. К., 2023. 64 с. // Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.rozv.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf>
4. Новосад Г. Чотири роки без освіти. Як росія нищить українські школи та що з цим робити // Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/08/9/7414761/>
5. Модельна навчальна програма для 7-9 класів закладів середньої освіти з українською мовою навчання «Література (українська та зарубіжна). Інтегрований курс». Авт. Ніколенко О. М. та ін. // Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/Intehrovanyy.kurs.literatur-ukrayinskoyi.ta.zarubizhnoyi-7-9.kl.Nikolenko.ta.in.26.07.2023.pdf>

Інтегровані уроки чи інтегровані дисципліни: українська література в школі

*Левченко Наталія, доктор філологічних наук,
професор кафедри української літератури та
журналістики імені професора Леоніда Ушкалова
Харківського національного педагогічного
університету ім. Г. С. Сковороди*

У статті розглядаються причини трансформування парадигми основ гуманітарних наук, визначаються конкретні проблеми, що супроводжують цей процес, пропонуються шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: нова парадигма основ гуманітарних наук, інтегрований курс літератур, українська ідентичність, синхронізований підхід вивчення шкільних курсів.

У зв'язку з глобалізацією цивілізаційних процесів у світі зростає роль освіти. Нова постантропологічна естетика складає основу широкого спектру теоретичних, наукових концепцій і художніх практик, що покликані нести ідею критичної переоцінки визначення ролі людини в гібридній реальності природної і цифрової площин, яка є протипологом гуманізму й антропоцентризму. Нові онтології стають підґрунтям нових

антропологій, специфічною особливістю яких є визнання симетричності людського і нелюдського [14, с. 138]. Нова естетика в площині об'єктно орієнтованої онтології прагне виявлення співвідношень між об'єктами, але насправді нова естетика, на думку Яна Богоста, «все ж є естетикою людською, але з перспективою відкриття нелюдської; естетика, що з'ясовує, як саме інші об'єкти й істоти, світовідчуття і досвід яких для нас неосяжні, стикаються зі світом, і як вони розвивають власну естетику [13].

У таких складних обставинах освіта в певному сенсі має стати запобіжником перетворення людини із суб'єкта на об'єкт буття, її децентралізації як трансверсальної сутності, що повністю занурена в мережу нелюдських стосунків, «ключем до навчання і розуміння того, як долати сучасні виклики, зокрема сприяти активній громадянській позиції і бажанню працювати» [10, с. 92].

Як наслідок, змушена була трансформуватися парадигма основ гуманітарних наук, що спонукало поглиблення важливості й значимості філології не лише в професійній, але й загальній освіті з огляду на те, що філологічна освіта закладає основи пізнання, пояснення, розуміння не лише гуманітарних, а й природничих наук і цифрових технологій. Вона є комунікативним підґрунтям у символічних, містичних, знакових системах семіотики й герменевтики, заснованих на антропоцентричних поглядах у науці, соціальних відносинах, суспільній і політичній діяльності. Зосередження на філології як на осерді гуманітарного й природничого знання активізувало концепти антропоцентризму, зокрема інтеграцію когнітивних і комунікативних методів вивчення мови й літератури. Відповідаючи на глобальні сучасні виклики, філологічна освіта має формувати особистість з інноваційним типом мислення, відкриту до безперервного саморозвитку з перспективою блискавичної позитивної реакції на повсякчасні, стрімкі світові зміни.

З метою осучаснення шкільних програм у новій українській школі активно пілотується викладання інтегрованого курсу, який містить у собі українську мову, українську та зарубіжні літератури. Він спрямований на продовження розвитку комунікативних здібностей, закладених у молодшій школі, на формування універсального, критичного та творчого мислення, ментального та емоційного інтелекту, формування наскрізних умінь і ключових компетентностей учнів, виховання здатності ефективно застосовувати набуті знання для практичної самореалізації.

У пояснювальній записці до рекомендованої Міністерством освіти і науки України експериментальної програми інтегрованого мовно-літературного курсу пріоритетами його викладання називаються: «Інтеграція різних видів мовленнєвої діяльності; закладення основ дослідницької діяльності в роботі з мовними та літературними явищами; прагматична спрямованість видів навчальної діяльності та пропонованого змісту; задоволення потреб школярів у взаємодії зі словом і за допомогою слова з іншими для досягнення особистісних і спільних цілей; забезпечення творчої самореалізації, академічної свободи учня та становлення його особистості як компетентного мовця і читача, зокрема через прилучення до загальнолюдських, національних культурних цінностей, читання творів української та зарубіжних літератур.

Програму побудовано відповідно до ключових підходів сучасної освіти (компетентнісного, особистісно орієнтованого, діяльнісного, текстоцентричного) з урахуванням принципів дитиноцентризму; взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку; демократизації й гуманізації, україноцентризму та полікультурності змісту; діалогізму; системності; науковості; наступності та логічної послідовності; доступності й практичної спрямованості навчання; варіативності та диференціації; узгодження цілей, очікуваних результатів навчання, змісту та орієнтовних видів навчальної діяльності» [6, с. 4].

Названі пріоритети цілком і повністю відповідали б сучасним викликам глобального світу, якби українську реальність не відкоригувала сучасна російсько-українська війна, на яку і загальна, і спеціальна філологічна освіта змушена реагувати з огляду на те, що на реалії війни блискавично й масово зреагувало мистецтво. Наведу лише два приклади.

Група «Антитіла» зняла кліп на створену про війну і на війні пісню «Фортеця Бахмут» [1], у якому все – від військової форми на виконавцях, які зі зброєю в руках захищали незалежність України, до локацій, картин і учасників боїв – є реальним, немає жодного штучно награного кадру.

Результатом журналістсько-волонтерської діяльності Леоніда Логвиненка з перших днів російсько-української війни стала опублікована у 2016 році книга «Місячна соната війни» [2], яка є новим явищем у літературі, поєднавши написані на основі реальних подій у долях реальних людей нариси й новели, народжені в окопах і бліндажах авторські поезії та візуальний ряд зі світлин реальних людей і реальних картин війни. У створеній презентації книги [3] були задіяні не лише світлини, а й реалістичні відеоролики подій війни, які ніби оживили зміст усієї книги.

На фоні нової реальності, народженої війною, що активно витісняє з мистецтва постмодерну штучність, штучне об'єднання курсів української мови, літератури української й зарубіжної виглядає невиправданим і несвоечасним.

Свого часу Ліна Костенко сказала, що нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову. Ми повинні бути свідомі того, що мовна проблема для нас актуальна і на початку ХХІ століття. І якщо ми не схаменемося, то матимемо дуже невтішну перспективу.

Невтішна перспектива, згадана авторкою, вже десятий рік як стала жахливою реальністю російсько-української війни.

Президент російської імперії володимир путін однією із причин російської агресії проти України назвав мовне питання, зокрема звільнення від «укрофашистів» російськомовних українців. Словосполучення *російськомовний українець*, особливо під час війни з рашистами в Україні, набуває абсурдного забарвлення, але, на жаль, така правда життя. Значна частина російськомовних українців боронять свободу зі зброєю в руках, але є і такі, які, на жаль, співпрацюють з російськими окупантами.

Російська імперія протягом століть привласнювала цивілізаційні, наукові, культурні здобутки українського народу, натомість нав'язувала йому комплекс нижчезартності, спонукала до манкуртства. Значна частина населення України піддалася російським маніпуляціям і зреклася рідної мови на користь російської. Настала пора боронити все своє українське від загребущих рук рашистів. Толерантне ставлення українських громадян до панування російської мови в Україні стало однією із сотень причин російсько-української війни, що вже десятий рік забирає життя багатьох тисяч наших захисників, а також життя багатьох тисяч цивільних мешканців.

Українські воїни мужньо боронять Батьківщину і кілометр за кілометром звільняють окуповані росіянами українські землі, але пригадаймо фразу, автором якої, попри відсутність документальних підтверджень, традиційно вважається Отто фон Бісмарк: «Війни виграють не генерали, війни виграють шкільні вчителі та парафіяльні священники». Звісно, що її розуміння лежить поза межами буквального сенсу. Йдеться про інтелектуальне, світоглядне й духовне поле бою, про унікальну роль духівництва та вчителів у становленні нації та в процесі державотворення.

Сучасна війна показала, що цю битву в Україні ще остаточно не програно, але й, на жаль, не виграно. Мова є важливим державотворчим засобом консолідації народу. В умовах війни вона є такою ж потужною зброєю, як гармати, одним із засобів маркування української ідентичності, на полі бою – засобом розрізнення свій/чужий. Однак попри

32 річницю незалежності України величезна кількість громадян досі не володіють українською мовою, яка є державною, і не мають бажання її вивчати навіть під російськими ракетами, що летять їм на голову. Перебуваючи в інших країнах, вони своєю російськомовністю шокують приймаючу сторону, яка не завжди розуміє, кому вона надає притулок, на кого витрачає гроші платників податків, з ким і за що українці воюють, якщо досі перебувають зі своїми ворогами, з росіянами, що прийшли їх вбивати, у єдиному культурному просторі й не мають бажання від нього відмовлятися, а це значить, що діти таких батьків будуть сприймати українську мову як іноземну. Виникає питання, чи на часі за умови відсутності стовідсоткового україномовного середовища в побуті дитини прибирати ще й із навчального процесу окрему дисципліну – українська мова – й інтегрувати її з літературою українською і зарубіжною? Чи не більш перспективно на цьому етапі формування української нації, щоб спочатку виграти війну в головах українських громадян, формуючи засобами української мови українську ідентичність, надати перевагу інтегрованим урокам української мови, зберігши її як окрему дисципліну, а значить і кількість годин на тиждень, що сприятиме кращому засвоєнню дітьми предмета вивчення?!

Не менш важливим на шляху реалізації проблеми української ідентичності є формування й виховання почуття емпатії, патріотизму, поваги до національних і культурних цінностей українського народу на інтегрованих уроках української літератури зі збереженням окремої шкільної дисципліни – українська література.

За часів російсько-імперської та радянської дійсності українська література зазнавала тенденційного тиску, ідеологічних нашарувань, їй був нав'язаний комплекс нижчезартності, тому одним із призначень навчальної дисципліни – українська література – має бути поглиблення знань учнів про тяглість літературного процесу в Україні в системі об'єктивного аналізу літературних напрямів, течій, літературних шкіл, окремих авторських творів і біографій письменників. У межах інтегрованого курсу, який переважно спрямований на читання різноманітних текстів, у мозаїчності яких важливі художні твори української літератури, здебільшого, просто губляться або замінюються уривками з них, а також передбачає інші види робіт, не пов'язані з формуванням усвідомлення ланцюжкових процесів у становленні та розвитку української літератури за принципом не завдяки, а всупереч у площині причина/наслідок від Х до ХХІ століття, така мета є недосяжною. Тяглість розвитку української літератури й мови бере свій початок із глибини століть, із часів давньої Русі, коли закладалася історія нашого народу і рідної мови, яка є спадкоємницею мов слов'янських племен, що колись населяли територію сучасної України – полян, древлян, сіверян, уличів та ін. Такий світоглядний маркер, відкритий школярам, здатен вщент розбити російські шовіністично заангажовані міфи про старшого брата, про штучність держави Україна, про нижчезартність українців тощо.

Українська нація зберегла свою рідну мову й літературу всупереч усім негодам і вітрам історії, розвинула її до загальносвітових мистецьких вершин.

Українська література конче потребує сучасного об'єктивного прочитання художніх творів без ідеологічних нашарувань, відновлення справедливих фактів біографії письменників, звільнення від токсичності російської пропаганди, під вплив якої потрапляли навіть відомі науковці-філологи, що перебували не лише в Україні, а й в еміграції. Як приклад, доречно було б пригадати дискусію про мову творів Григорія Сковороди, яка точилася більше двох століть, з огляду на те, що науковими колами Росії творчість видатного українського гуманіста була маркована як російськомовна, і завершилася вона висновками професора Леоніда Ушкалова аж у ХХІ столітті.

Відновлена Л. Ушкаловим автентичність текстів творів Григорія Сковороди надала змогу усунути допущені переписувачами помилки й вивільнити твори мислителя від

русифікаторських нашарувань, повернути його в лоно українського літературного бароко. Тим самим Повна академічна збірка творів Григорія Сковороди поставила крапку в науковій дискусії на тему «Якою мовою писав Сковорода?», яка розгорталася протягом XIX–XX століть не лише в політичній площині, а й суто в лінгвістичній. «Мовну практику Сковороди критикував, скажімо, Пантелеймон Куліш у поемі «Грицько Сковорода», а Тарас Шевченко в седнівській передмові до «Кобзаря» скрушно відзначив, що Сковороду “збила з пливу латинь, а потім московщина”. Може, найрадикальнішим критиком мови Сковороди був Іван Нечуй-Левицький. На його думку, Сковорода – чоловік “трохи чуднуватий” у всьому, зокрема й у мові своїх творів» [7, с. 31]. Ще більш радикальним у своїх присудах був авторитетний вчений Юрій Шевельов. Ігноруючи чотирьохсотлітній лінгвоцид української мови з боку Російської імперії, який бере свій початок ще від наказу царя Михайла з подання московського патріарха Філарета у 1622 році спалити в державі всі примірники «Учительного Євангелія» Кирила Ставровецького, надрукованого в Україні, науковець, ніби провокуючи українських дослідників на більш глибоке вивчення мовного феномену творів Григорія Сковороди, свого часу заявив про соціальні, а не політичні причини панування російської мови в Україні. Юрій Шевельов, уважаючи мову Григорія Сковороди особливим різновидом російської мови з додаванням українського субстрату, написав таке : «Російська мова стала панівною літературною мовою на Україні у XVIII ст., і відбулося це не внаслідок насильства чи якоїсь урядової постанови, а передусім із тієї причини, що її вжиток відповідав суспільно-культурній орієнтації освічених верств. <...> І хоча у творах Сковороди Синявський знайшов чимало українізмів, вони являють собою лише мимовільну данину розмовній мові краю, а переважно твори Сковороди скомпоновані мовою церковнослов'янською або російською» [11, с. 90].

Тому, хто знає про майже сотню указів, законів, підзаконних актів, постанов Російського уряду про заборону до вжитку в різних сферах буття українського народу української мови, важко погодитися з думкою Юрія Шевельова. Не погодився і професор Л. Ушкалов. Він виклик Ю. Шевельова прийняв. Попри те, що Київські видання творів Г. Сковороди 1961-го [5] та 1973-го [4] років, над якими за належної державної підтримки й тривалий час працювали чималі наукові колективи, Леонід Ушкалов уважав «найавторитетнішими академічними збірками творів нашого філософа» [8, с. 5], він відмовився просто скопіювати твори Сковороди. «Узявши за основу київське академічне видання 1973 року, – згадував Л. Ушкалов, – ми змушені були вносити в нього десятки тисяч змін» від виправлення морфології слів до відновлення авторських синтаксичних конструкцій.

Полемізуючи з тезою Юрія Шевельова: «Статистика нічого не обґрунтовує в літературі» [12, с. 221], – Ушкалов писав таке: «Тим часом брак належного статистичного матеріалу <...> істотно гальмує справу вивчення творчості Сковороди» [9, с. 402].

Сковородинознавець знайшов чимало у творах Григорія Сковороди живомовних елементів: «84 % словоформ «Саду божественных пѣсней» під оглядом лексики та словотвору співвідносні з утвореною на говірковому ґрунті новою українською літературною мовою. Трохи нижчий відсоток – у філософських діалогах Сковороди (так, у «Наркісі» він складає 73,6 %)» [7, с. 31].

Науковець наводив приклади й доводив, що живомовна стихія виявляється в Сковороди на рівні лексики (батько, враз, гуска, долоня), фонетики та граматики (впав, гублят, люблят), вимови літери ґ як і, поплутання літер ы та и, уживання кличної форми іменників (библіотеко, брате, герою Богдане, дѣду), дієслів першої особи множини наказового способу (будьмо, испытуймо, питаймо), які цілком природно застосовуються в українській мові й відсутні в російській мові від слова зовсім.

Мова сквородинських творів дуже барвиста також із огляду на рясні фразеологізми, прислів'я та приказки, які автор подає кількома мовами: церковнослов'янською, латинською та грецькою, але перевагу надає книжній українській, наприклад, “в дурнѣ пошитись”, “Сія воля есть пуце всякой неволи”, “высоко полетѣла, да не далеко сѣла”.

«Основними джерелами сквородинської фразеології, – Ушкалов називає, – український та чужий фольклор, твори стародавніх грецьких та римських авторів, інскрипції в емблематичних енциклопедіях, але щонайперше – церковнослов'янську Біблію: довгі “симфонічні” вервечки біблійних віршів (“‘Рѣх’. ‘Посла слово свое и исцѣли их’. ‘Рѣх’. ‘В началѣ бѣ слово’. ‘Рѣх’. ‘Бог рекій из тмы свѣту возсіяти’. ‘Рѣх’. ‘Той сотрет твою главу’. ‘Рѣх’. ‘Рече Бог: Да будет свѣт’”) на значну міру визначають стиль творів Сквороди» [7, с. 32].

На початку 1830-х років харківські романтики збиралися видати семитомове зібрання творів філософа. Вони обговорювали можливість перекладу «їх по-російському, аби “хімерна сумішка церковної мови з говірковою українською, розцяцькована польськими словами..., а до того ще й украпленнями грецьких, латинських, ба навіть єврейських фраз, не перелякала багатьох читачів...”. Справді-бо, поруч з українськими словами Скворода, наприклад, часто вживає їхні чужомовні відповідники, переважно церковнослов'янські та російські. Так виникають паралельні форми: батько – отец, дурень – дурак, лице – лицо, мати – мать, мене – меня, чы – ли – или. Ба більше, незрідка у творах Сквороди зринають контаміновані форми на взір взглянь, возшумлят, неколи, подошли, чтось» [7, с. 30–31].

Отож, спираючись на показники статистики і, зрештою, на думку самого Сквороди, «який знав декілька мов і здобув ґрунтовну філологічну освіту, мав підстави вважати свою “мову з письма” за українську» [9, с. 31], Л. Ушкалов поставив крапку над і в дискусії про російськомовність Григорія Сквороди. Зокрема, він підсумував: «Сквородинська *lingua mixta* дуже відрізняється від російської мови харківських літераторів-українців XVIII століття» [7, с. 30]. І це лише один приклад із тисяч подібних, що ілюструє тяжкі умови розвитку й автентичності української літератури та збереження в її лоні імен українських письменників, який варто було б донести до учнів під час вивчення творчості барокового митця.

У шкільній освітній системі не можна нехтувати й курсом зарубіжної літератури, який покликаний сформувати сприйняття її як скарбниці духовних цінностей людства в умовах глобалізації світу.

Гуманітарний блок у шкільній освітній системі, що має формувати особистість учня на засадах гуманістики й патріотизму, повинен структуруватися ще й курсами історії України та всесвітньої історії.

Більше позитивних результатів у вихованні нової особистості з універсальним, креативним, критичним мисленням і патріотичними почуттями принесе не інтеграція курсів, що потягне за собою зменшення годин на вивчення кожного предмета й позбавить можливості глибокого й детального вивчення дисциплін, а необхідність узгодження програм названих вище курсів так, щоб вони вивчалися синхронно з використанням інтегрованих уроків. Наприклад, вивчення роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» на уроках української літератури має корелюватися з вивченням роману Вальтера Скотта «Квентін Дорвард» на уроках зарубіжної літератури, який став для твору українського письменника джерелом структурних запозичень. У синхронному режимі має вивчатися період Великої Руїни на уроках історії України, на уроках всесвітньої історії – події у середньовічній Франції, протистояння між королем Людовиком XI та його васалом Карлом Сміливим, герцогом Бургундським. На уроках української мови варто було б саме в цей час ознайомити учнів із кулішівкою –

українським фонетичним правописом, запровадженим Пантелеймоном Кулішем наприкінці 1850-х років.

Отже, такий синхронізований підхід вивчення шкільних курсів надасть можливість інтегрувати предмети не шляхом їх об'єднання, а шляхом запровадження одночасного вивчення окремих явищ або тем, пов'язаних між собою часовим періодом, проблематикою чи перспективою розвитку, на всіх курсах. Це унеможливить створення моделі розірваного сприйняття світу, натомість вималює цілісну картину явищ, які синхронно існують у реальному житті.

Список використаних джерел

1. Антитіла. Фортеця Бахмут. 2023. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=OmQLVrUXsTQ>
2. Логвиненко Л. Місячна соната війни: Есе, вірші, світлини. Харків: Майдан, 2016. 248 с.
3. Логвиненко Л. Місячна соната війни. Режим доступу: <https://www.facebook.com/100002442169871/videos/1169645746460153/>
4. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1973. [Т. 1]. 531 с.; [Т. 2]. 574 с.
5. Сковорода Г. Твори: у 2 т. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. Т. 1–2. [т. 1] XL, 640 с.; [т. 2] 624 с.
6. Старагіна І. П., Новосьолова В. І., Терещенко В. М., Романенко Ю. О., Блажко М. Б., Ткач П. Б., Панченков А. О., Волошенюк О. В. Модельна навчальна програма «Інтегрований мовно-літературний курс (українська мова, українська та зарубіжні літератури). 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти.
7. Ушкалов Л. Григорій Сковорода. *Сковорода Г. Повна академічна збірка творів*. За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. С. 9–48.
8. Ушкалов Л. Переднє слово. *Сковорода Г. Повна академічна збірка творів*. За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків : Майдан, 2010. С. 3–8.
9. Ушкалов Л. Творчість Григорія Сковороди в дзеркалі статистики. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Відп. ред. М. Крикун, заст. відп. ред. О. Серeda. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 400–407.
10. Хоружий Г.Ф. Європейська політика вищої освіти : монографія. Полтава : Дивосвіт, 2016. 384 с.
11. Шевельов Ю. Українська літературна мова; переклад
12. С. Вакуленка. Збірник Харківського історико-філологічного товариства. 1999. Т. 8. С. 83–100.
13. Юрій Шерех. Прощання з учора. *Проза про життя інших. Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі*. Упор. В. Агеєва. Київ, 2003. С. 209–255.
14. Bogost I. The New Aesthetic Needs to Get Weirder // The Atlantic. URL: <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2012/04/the-new-aesthetic-needs-to-get-weirder/255838/>
15. Haraway D. When we have never been human, what is to be done? // Theory, Culture & Society. 2006. Vol. 23 (7–8). P. 135–158.